

September 2016

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Begraafplaatsen in Egmond **Allerzielen in het Vondelpark**
Dertig jaar Terebinth **Funerair erfgoed in Indonesië**

GRAVEN OP INTERNET / JOODSE BEGRAAFPLAATSSEN

'Joodse begraafplaatsen behoren tot de best bewaarde en gedocumenteerde rustplaatsen', schreef Wim Cappers in zijn recensie van het boek *Een eik van geweest. De Joodse begraafplaatsen in de provincie Drenthe in Terebinth* 2016-2.

Er mag dan veel over joodse begraafplaatsen zijn geschreven, op internet is de informatie schaars. De belangrijkste bron is de site van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, waar onder het kopje *Begraafplaatsen* informatie te vinden is over de zorg voor de joodse begraafplaatsen. Op de site wordt benadrukt dat 'Recreatief bezoek als ongepast wordt beschouwd aan een plek, welke als eeuwige rustplaats dient voor diegenen die er begraven liggen en die slechts hen toekomt'.

Wie bezoek aan een joodse begraafplaats wil ontmoedigen, zal dus niet gauw kiezen voor publiciteit via een website. Er zijn uitzonderingen,

zoals de joodse begraafplaatsen in Assen en de joodse begraafplaats Zeeburg.

In het boek over joodse begraafplaatsen in Assen worden enkele interessante links genoemd. *Het Stenen Archief* is een gemeenschappelijk digitalisatieproject van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap en Akevoth, een stichting die zich bezighoudt met het verzamelen, bewaren en publiceren van de gegevens uit de geschiedenis van Nederlands-joodse families. Via het kopje *Nadere wetenswaardigheden* krijg je per begraafplaats korte en bondige informatie over de joodse gemeenschap in een dorp of stad en summier over de betreffende begraafplaats.

Veel informatie over joodse begraafplaatsen in Nederland is te vinden op de site van het *International Jewish Cemetery Project*. Op die site vind je informatie over 91 begraafplaatsen van Alkmaar tot en met Zwolle en de 179 grafstenen op Nederlandse oorlogsbegraafplaatsen met

een Ster van David, die worden onderhouden door de *American Battle Monuments Commission*. Onder Amsterdam wordt maar één begraafplaats vermeld (*Beth Chaim* in Ouderkerk), voor een beschrijving van de overige Amsterdamse begraafplaatsen kan je terecht op de site van het Joods Historisch Museum.

Bartho Hendriksen
b.w.hendriksen@planet.nl

LINKS

Het Stenen Archief: stenenarchief.org
Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap: nik.nl
International Jewish Cemetery Project:
iajgsjewishcemeteryproject.org/netherlands/index.html
Joods Historisch Museum: jhm.nl

FUNERAIRE VARIA / HARDSTENEN SCHOONHEID

Foto BamBam Restauratie Steenhouwers

Op 19 mei jl. vond de première plaats van 'Hardstenen schoonheid', een film van Casper Sikken over de restauratie door BamBam Restauratie Steenhouwers van het mausoleum van de zakenman Pieter Kruijff Bartholomeusz. (1835-1916), op de Rotterdamse begraafplaats Oud-Kralingen. TV Rijnmond zond de film op 29 juni uit; nu is de documentaire (van 21 minuten) te zien op www.bambamsteehouwers.nl/bijzondere-projecten. Gebouwd in 1911 bood het mausoleum plaats aan twaalf kisten van tien volwassenen en twee kinderen. In 2003 werd het een rijksmonument, maar het raakte in verval doordat er boompjes in de goten groeiden en hun wortels, samen met de roestende doken, de hardstenen gevelbedekking uit elkaar drukten. De familie zag op tegen de restauratiekosten: 'Het is niet leuk om zoiets te hebben', zei de weduwe van de laatste telg van de familie Kruijff die er is begraven. Restauratiearchitect Norman Langelaan wist in 2014 voldoende fondsen te vinden om de restauratie, die anderhalf jaar duurde, te bekostigen.

De film is een prachtig werkstuk, dat in detail laat zien wat er komt kijken bij de restauratie van een uniek grafmonument - een ode aan vakmanschap en geduld. Het geraamte van het gebouwtje is bedekt met hardstenen platen van 8 en 12 cm dik, die per gevel zijn vastgezet met honderd doken en waarvan één enkele balustrade uit 120 verschillende onderdelen is opgebouwd.

Steenhouwer Marc de Groot vertelt hoe alles uit elkaar is gehaald, schoongemaakt, hersteld en nauwkeurig weer is teruggezet, waarbij alle roestige doken werden vervangen door exemplaren van roestvrij staal.

Geregeld moesten de steenhouders hun werk onderbreken vanwege de begrafenissen die op Oud-Kralingen in die anderhalf jaar natuurlijk gewoon bleven plaatsvinden. Maar ten slotte kon burgemeester Aboutaleb op 30 mei 2015 het nieuwe columbarium (de huidige functie van het mausoleum) openen. En bij de filmpremière mochten de bezoekers een originele, roestige dook als souvenir meenemen...

Korrie Korevaart

Monument voor luitenant-ter-zee Van Speijk, ontworpen door Jan David Zocher Jr. in de vorm van een graf, waarbij de vuurtoren van Egmond als gedenknaald fungeert. Foto Bartho Hendriksen
Foto omslag: Het eerste columbarium op Begraafplaats & Crematorium Westerveld in Driehuis, dat architect W.M. Dudok daar bouwde, zie p. 12-13. Foto Bert Pierik

Inhoud

De funeraire wandeling door Bartho Hendriksen gaat deze keer naar de drie Egmondse, een interessant stukje duingebied waar verrassend genoeg acht begraafplaatsen liggen en vier bijzondere funeraire gedenklekken. Met Allerzielen in aantocht volgen we een spontane dodenherdenking in het Vondelpark in Amsterdam, die dit jaar alweer voor de zesde keer plaats vindt en wordt georganiseerd door een buurtbewoner. De fotoreportage van Bert Pierik richt zich aan het slot van het Dudokjaar (zie *Terebinth* 2016-1) op de meest bekende funeraire architectuur van deze bouwmeester, de columbaria op Begraafplaats & Crematorium Westerveld.

Ter gelegenheid van dertig jaar *Terebinth* geeft Wim Cappers verder een overzicht van de doelstellingen in de achtereenvolgende jaren. Zijn bijdrage wordt vooraf gegaan door een gesprek met een pionier in het vragen van aandacht voor begraafplaatsen, de 93-jarige Henk Kok, 'misschien wel de eerste funeraire historicus van Nederland.' Verder in dit nummer een bijdrage over mossen door Albert-Erik de Winter en over symboliek op begraafplaatsen door Ada Wille. In de serie 'Nederlandse funeraire cultuur in het buitenland' reist Leon Bok naar Indonesië.

En verder

- 2 Graven op internet en Funeraire varia
- 3 Mens & plek: Jeroen van den Broek
- 4 In het voetspoor van Sint Adelbertus
- 7 Mossen op Groninger kerkhoven
- 8 Symboliek op begraafplaatsen
- 10 Allerzielen in het Vondelpark
- 12 Fotoreportage: Westerveld

- 14 Pioniers: Henk Kok
- 15 Debatteren over doelstellingen
- 18 De *Terebinth* op de Uitvaart Vakbeurs
- 19 *Terebinth*nieuws
- 20 Boeken- en mediarubriek
- 22 Nederlandse funeraire cultuur in Indonesië
- 24 Uit het veld: Bert Lever

MENS & PLEK / JEROEN VAN DEN BROEK, MANAGER UITVAARTZORG, PENNINGMEESTER LOB

Jeroen begon zijn loopbaan als uitvaartverzorger in Steenwijk en Zwolle. Nadat hij daar een tijdje teamleider was geweest, werd hij gevraagd om manager te worden van Crematorium Noorderveld te Nieuwegein. Dat leek hem wel wat, en begraafplaats Rustoord in Nijmegen kreeg hij er en passant voor één dag in de week bij. Deze van oudsher protestantse begraafplaats was in het verleden onder de hoede van Monuta gekomen. De afdeling uitvaartzorg hield er al kantoor en beheerde de aula. Deze is nu onderdeel van de begraafplaats. Het parkachtige Rustoord was nogal verwilderd en Jeroen deelt niet de romantische gevoelens die sommige bezoekers bij een verwilderde begraafplaats hebben. Onder zijn leiding is, met een warm hart voor begraven, het verzorgingsniveau behoorlijk opgekrikt, mede ook om tot

een betere exploitatie te komen. Er is flink gesnoeid, er is tussen de grafmonumenten en op de vele grindpaden kwistig gras gezaaid, waardoor de begraafplaats overweldigend groen is geworden. De in gebogen paden gelegen oude en nieuw uitgegeven graven wisselen elkaar af. In het groen vallen de verschillen in vormgeving vrijwel weg. De keuzevrijheid is hier groot, maatwerk is het motto, wellicht een visie meegenomen uit de uitvaartzorg. Jeroen neemt mij mee naar een bijzonder plekje, waar een stel ouders dat tegenover de begraafplaats woont, hun kindje hebben begraven onder een grote Amerikaanse eik. Hoog aan de stam hangt een vogelhuisje, dat zij vanuit de

voormalige slaapkamer van het meisje kunnen zien. Een witmarmeren engeltje wijst omhoog, terwijl het roosjes naar beneden strooit...

Bert Pierik

Funeraire wandeling

In het voetspoor van Sint Adelbertus

De geschiedenis van de drie Egmond - Egmond-Binnen, Egmond aan den Hoef en Egmond aan Zee - is nauw verweven met die van de oude Adelbertusabdij. Al in de tiende eeuw werd op de plaats van Egmond Binnen een klooster gesticht, dat uitgroeide tot een machtige abdij. In de nabijheid van de abdij bouwden de graven van Egmond hun kasteel. Rond de abdij ontstond het dorp Egmond-Binnen en bij het kasteel het dorp Egmond aan den Hoef. Aan de kust kwam nog een derde nederzetting tot ontwikkeling, het vissersdorp Egmond aan Zee. In de Egmonden liggen acht begraafplaatsen, ieder met een eigen geschiedenis, vormgeving en sfeer.

De Adelbertusakker is een goed startpunt voor de funeraire tocht in het voetspoor van Sint Adelbertus. De besloten 'akker' ligt aan de voet van de duinen iets buiten Egmond-Binnen.

In het begin van de achttiende eeuw bracht Adelbert, een Ierse monnik in het gevolg van Willibrord, het christelijke geloof naar de bewoners in het duingebied bij Egmond. Na zijn dood werd hij begraven op de akker, waar zijn volgelingen een kleine kapel op zijn graf bouwden. Graaf Dirk I van Holland liet zijn gebeente in 922 overbrengen naar het nabijgelegen nonnenklooster. De akker is vandaag de dag een historisch-religieus monument met een modern kapelletje en een waterput op de plek van het lege graf.

Adelbertusklooster

Kindervoetjes in de bestrating van de Sint Adelbertusweg markeren de processieweg tussen de akker en de in de jaren dertig van de vorige eeuw herbouwde, huidige abdij. Sinds 922 hebben ontelbare gelovigen hun voetafdruk-

ken op deze weg achtergelaten. Graaf Dirk II gaf in 975 opdracht voor de bouw van een grotere abdijkerk. Wie meer wil weten over de geschiedenis van het klooster kan terecht in het kleine museum van het bezoekerscentrum. In het midden van de zaal staat een maquette die laat zien welke omvang de abdij in de Middeleeuwen had. Ook is duidelijk aangegeven waar zich de kloosterbegraafplaats en het kerkhof van de Buurkerk voor de dorpsbewoners zich bevonden. Informatiepanelen verhalen over de geschiedenis van de abdij, van de stichting tot de ondergang in 1573 tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Vanaf het museum is het een korte wandeling naar de kloosterbegraafplaats. Maar loop eerst even de abdijkerk binnen. In het voorportaal staat de witte tombe van graaf Floris I (ca. 1025-1061). Een glazen wand scheidt het 'mausoleum' van de kerk.

De monniken worden begraven op de kleine kloosterbegraafplaats aan het einde van het bospad. Deze rustplaats is eenvoudig ingericht, aan weerszijden van het pad liggen de monniken en oblaten begraven. Eenvoudige

Kerkhof op het omringende terrein van de Protestantse Kerk in Egmond-Binnen, die in 1836 werd gebouwd op de plek van de oude abdijkerk.

Eenvoudige stenen op de kloosterbegraafplaats van de Abdij van Egmond.

vierkante stenen sieren hun graven. Op de kop van het pad staat een markant modern vormgegeven kruisbeeld.

Kerkhof bij de Protestantse Kerk

Tussen de beplanting door zie je twee graven in het grasveld. Om er te komen moet je door een klaphekje. Dan betreed je eerst het kerkhof van de Protestantse Kerk, die in 1836 op de plek van de oude abdijskerk werd gebouwd. Het is een eenvoudig kerkhof met afwisselende grafstenen, van oud tot modern, van steen of hout. Als je goed kijkt zie je op sommige stèles naast de treurboom een vlinder en een rups, symbolen voor de ziel die uit het stofelijke omhulsel naar de hemel stijgt.

Het omringende kerktterrein grenst aan de noordzijde aan de Egmonder Vaart, destijds de levensader van de abdij.

Op het terrein bevinden zich nog enkele oude graven, waaronder een slanke stèle van koster en schoolmeester Klaas Petersz uit 1693. Een deel van het terrein is verwilderd waardoor de grafstenen bijna uit het zicht zijn. Het fraaie grafmonument van de wetenschapper Cornelis Joan Hellingwerf (1796-1857) ligt op het noordoostelijke deel van het terrein. Het monument bestaat uit een kelder die wordt afgedekt door een natuurstenen grafzerk. Het geheel wordt omsloten door een neogotisch smeedijzeren hekwerk.

Begraafplaats Rinnegom

Aan de Herenweg, de oude verbindingsweg tussen Egmond-Binnen en Egmond aan den Hoef ligt in het dorp Rinnegom de R.K. Begraafplaats Rinnegom. Links van het 'kerkhof' stond de Rinnegommerkerk, die werd bezocht door de parochianen van de drie Egmond. Nadat

de nieuwe Sint-Adelbertuskerk werd ingewijd en ieder dorp inmiddels zijn eigen parochiekerk had, werd de kerk in 1967 gesloopt. Op die plek staat nu een jeugdherberg. Voor de toegangspoort van de begraafplaats staan twee grote beelden van Sint Adelbertus en abt Wilhelmus. Het is een klassieke katholieke begraafplaats met oorspronkelijk vier vakken en op het snijpunt van de paden aan de voet van de calvarie het monumentale priestergraf. Later is de begraafplaats in zuidelijke richting uitgebreid. Voordat je het dorp binnenkomt wijst een bord naar het Liobaklooster, een kleine monastieke gemeenschap van benedictijner nonnen die in 1935 werd gesticht. De nonnen leven erg op zichzelf en laten geen bezoekers op de begraafplaats toe.

Egmond aan den Hoef

In Egmond aan den Hoef stond het slot van de heren van Egmond. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd het kasteel verwoest en daarna niet meer hersteld. In de onmiddellijke nabijheid van de ruïne staat de Slotkapel. Deze kerk werd in 1633 in opdracht van de Staten van Holland en West-Friesland herbouwd. Het kerkhof ligt aan weerszijden van de kapel, het oudere deel aan de zuidzijde, het nieuwe aan de noordzijde.

In 1930 stichtten zusters karmelietessen een klooster aan de Herenweg om in afzondering en gebed te leven achter tralies. De zusters verlieten het klooster in 1997. Dit is nu verbouwd tot appartementencomplex, maar achter in de tuin zijn nog de restanten van het kloosterbegraafplaatsje aanwezig (niet toegankelijk). Naast het voormalige Karmelklooster ligt, met de duinen op de achtergrond, het R.K. kerkhof Karmel. Dat bestaat uit een lang hoofdpad

met haaks daarop grafrijen. Het kerkhof oogt door het ontbreken van bomen en struiken kaal.

Egmond aan Zee

In 1746 werd aan de oostkant van het dorp Egmond aan Zee een nieuwe Hervormde kerk gebouwd ter vervanging van haar voorgangster, die enkele jaren daarvoor door de zee was verzwolgen. Rond de kerk werd de grond benut voor het begraven van mensen van alle gezindten. De begraafplaats is inmiddels geruimd, maar tegen de muur van de kerk staan nog drie grafstenen.

Omdat de bevolking aan het einde van de negentiende eeuw toenam, werd het niet langer wenselijk geacht te begraven in het dorp. Een nieuwe begraafplaats werd ingericht in een duingebied aan de Voorstraat. Inmiddels ligt ook deze in het dorp. De begraafplaats werd zonder 'feestelijkheden' - nabestaanden werden al genoeg getroffen door het overlijden van hun familieleden - op 3 februari 1903 geopend. Reeds drie dagen later vond de eerste teraardebestelling plaats. Dit eerste graf ligt direct links van de hoofdingang (vak II). *Als eerste offer | dezer begraafplaats | rust hier | het dodelijk overschot | P. de GRAAFF C.z. | geb. 30 september 1844 | overl. 3 feb 1903* staat op de steen te lezen.

Vanaf de Voorstraat loopt het Kerkhoflaantje naar de smeedijzeren toegangspoort van het algemene deel van de begraafplaats. Aan de zuidzijde wordt de dodenakker begrensd door een fraai hekwerk en aan de noordzijde door een muur. Een tweede toegangspoort leidt naar het katholieke deel. Aan de westkant daarvan ligt achter een doorgebroken muur de urnentuin. Een hoge bomenrij scheidt het katholieke van het algemene deel.

De graven op het algemene deel liggen in lange rijen in het gras haaks op de paden. In vak I, rechts van de hoofdingang, liggen ook overledenen die vóór 1903 zijn begraven. Bij de sluiting van de oude begraafplaats is een aantal stenen herplaatst.

Op het historische deel van de begraafplaats zijn de stèles en zerken voornamelijk opgetrokken uit Belgisch hardsteen. Sommige zijn versierd met acroteria ('oortjes'), waarover vroeger doodskransen werden gehangen. Voorts tref je enkele graven aan met neogotische en art-deco-stijlelementen. Op de achterste rij komt veelvuldig een dikke laag korstmossen voor.

Dan liever de lucht in

Egmond aan Zee heeft met haar witte vuurtoren een blikvanger van formaat. De toren werd in 1831 gebouwd als 'waker der zee', maar fungeert sinds 1834 ook als monu-

Grafsteen met acroteria ('oortjes') voor het ophangen van doodskransen op de begraafplaats van Egmond aan Zee.

ment ter nagedachtenis aan luitenant-ter-zee Van Speijk. Deze bracht in 1831 in Antwerpen tijdens de Belgische Opstand zijn kanonneerboot tot ontploffing om een bestorming door Belgische opstandelingen te voorkomen. Met de beroemde woorden 'Dan liever de lucht in' ontstak hij de voorraad buskruit. Architect Jan David Zocher Jr. kreeg van koning Willem I de opdracht om van de vuurtoren een waardig gedenkteken te maken. Hij ontwierp een (lege) graftombe aan de voet van de toren, terwijl de toren daarop de functie van gedenknaald kreeg.

En zo eindigt deze wandeling op de plek waar Adelbertus dertienhonderd jaar geleden - misschien - na een lange tocht over de zee voet aan wal zette.

Bartho Hendriksen met dank aan Anita van Breugel

Praktische informatie

Egmond Binnen

Begraafplaats Adelbertusabdij, Abdijlaan 26, abdiyanegmond.nl
Hervormd Kerkhof, Kloosterweg 2
RK Begraafplaats Rinnegom, Herenweg t/o 107
Begraafplaats Liobaklooster, Herenweg 85

Egmond aan den Hoef

Hervormd Kerkhof Protestantse Kerk, Slotweg 19
Kloosterbegraafplaats zusters karmelietessen, Herenweg 269
RK Begraafplaats Karmel, Herenweg 269

Egmond aan Zee

Algemene begraafplaats, Kerkhoflaantje

Literatuur

Deel-inventarisatie Openbare begraafplaats Egmond aan Zee, (Stichting Historisch Egmond 2014).

GROEN: MOSSEN OP GRONINGER KERKHOVEN

Kerkhoven en begraafplaatsen genieten vooral waardering vanwege hun funeraire en cultuurhistorische betekenis. Naast dood en rouw, de manier van begraven en grafsymboliek, zijn deze terreinen ook ecologisch gezien interessant; zij zijn een leefgebied van tal van planten- en diersoorten. Tussen 1998 en 2006 werd op veertien kerkhoven van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) een mossen-inventarisatie uitgevoerd.¹ Die toont aan hoe rijk deze terreinen kunnen zijn aan mosbegroeiingen.

Blad- en levermossen is een van de soortgroepen die op deze terreinen goed gedijen. De grote diversiteit aan grafmonumenten van verschillende steensoorten - leisteen, Bentheimer zandsteen, Belgisch hardsteen en andere - draagt hier veel aan bij. Ook op oude bomen en (kerk)muren en diverse bodemtypen gedijen mossen goed.

OPGEROLD SMARAGDSTEELTJE

In Nederland komen circa zeshonderd mossensoorten voor. Op de veertien onderzochte kerkhoven werden maar liefst 77 verschillende soorten aangetroffen. Het aantal varieerde van 11 tot 35 per kerkterrein. Algemene soorten die op vrijwel ieder kerkhof werden waargenomen zijn fijn laddermos (Kindbergia praelonga), gewoon muisjesmos (Grimmia pulvinata), gewoon muursterretje (Tortula muralis) en kleisma-ragdsteeltje (Barbula unguiculata).

Maar er werden ook enkele voor Groningen minder algemene mossen gevonden: bekerhaarmuts (Orthotrichum cupulatum), zodeknikmos (Bryum caespiticum), slank snavelmos (Rhynchostegiella tenella), gebogen achterlichtmos (Schistidium apocarpum), bossig spitsmos (Cirriphyllum crassinervium) en kalkkleimos (Tortula lanceolata).

Wellicht de meest bijzondere soort van deze inventarisatie, het opgerold smaragdsteeltje (Pseudocrossidium revolutum), werd waargenomen op het kerkterrein van Pieterburen. Volgens de verspreidingsatlas van de Bryologische en Lichenologische Werkgroep (BLWG) zijn van deze soort in Noord-Nederland geen waarnemingen bekend. Toch is dit mos hier in 1999 aangetroffen, in het zogenaamde mergeldalletje van de oude pastorietuin, nu de botanische tuin Domies Toen. De soort komt normaliter voor in kalkgebieden in Zuid-Limburg en daarnaast op kerkmuren, oude fortmuren, putranden en grafmonumenten.

BEHEER

Mossen op oude muren en grafmonumenten zijn, voor zover bekend, niet schadelijk voor deze objecten. Daarom wordt geadviseerd om ze zoveel mogelijk te laten zitten. Mossen geven namelijk extra sfeer en karakter aan de monumenten en benadrukken de ouderdom van de terreinen. Wel kunnen zij soms conflicteren met de lees- en zichtbaarheid van de grafteksten en -symboliek. Als het voornemen bestaat om deze

weer zichtbaar te maken, verdient het aanbeveling om alleen die delen van de gedenkstenen schoon te maken, waarop tekst of symboliek staat. Mosbegroeiingen op de overige delen kunnen dan blijven zitten.

De mossendiversiteit op kerkhoven kan worden gestimuleerd door de aanplant van bomen. De schaduwwerking zorgt voor extra variatie aan milieuomstandigheden (nat/droog, zonbeschijning/halfschaduw etc.), wat gunstig is voor mosbegroeiingen.

Naast kerkhoven en begraafplaatsen kunnen ook andere monumentale gebouwen en objecten betekenis hebben voor (korst)mossen. Om deze in stand te houden is het van belang om zorgvuldig om te gaan met muren, beton, putranden en stenen, waarop deze begroeiingen voorkomen. Als er moet worden gerenoveerd, verdient het aanbeveling om ouderwetse mortel te gebruiken in plaats van modern portlandcement. Zo worden beide elementen die deel uitmaken van een historisch grafmonument in stand gehouden, zowel hun vorm als de begroeiing die er in de loop der jaren op is ontstaan.

Albert-Erik de Winter
Landschapsbeheer Groningen
a.e.de.winter@landschapsbeheergroningen.nl

¹ A.-E. de Winter, *Voorkomen van mossen op enkele kerkterreinen van de Stichting Oude Groninger Kerken*, internet: [SOGK mosseninventarisatie.pdf](#)

Mossen op een grafsteen op het kerkhof van Bellingwolde.

SYMBOLIEK: BEGRAAFPLAATSEN

Nergens is de taal van symbolen zo prominent aanwezig als op begraafplaatsen. Maar symbolen raken steeds meer in de vergetelheid en in onbruik. Zij zijn alleen nog te vinden op oude, historische begraafplaatsen, verwerkt in grafstenen, poorten en hekken, grafhekjes, de beplanting, banken, watertappunten, (keramische) bloemstukken, lantaarns et cetera.

Daarover zijn verschillende naslagwerken verschenen. Een prachtig Amerikaans boek, dat 350 symbolen op begraafplaatsen behandelt, is *Stories in Stone. A field guide to cemetery symbolism and iconography* (Verhalen in steen, een veldgids voor begraafplaatsymboliek en -iconografie). De symbolen in dit handzame, kleine boekje zijn onderverdeeld in Flora & fauna, De mens, Sterfelijkeheidsymbolen, Religie en Geheime genootschappen en organisaties zoals de

vrijmetselaars. Samengevat verwijzen zij naar leven, dood, onsterfelijkheid en godsdienst. Zij vertellen de verhalen over de personen die begraven liggen. Bij welke religie hoorden zij, welk beroep of hobby hadden ze? Het eindigt dan ook met: *Don't be afraid - open the gate and come in.*

BOOMSYMBOLIEK

Een Nederlands boek - meer gericht op christelijke symboliek (die ook vaak weer voorchristelijk is), is *Symbolen. De taal van kunst en liturgie*. Specifiek joodse symboliek kan je nazoeken in *Graven images. Graphic motifs of the Jewish gravestone*. Hierin komt ook Beth Haim in Ouderkerk a/d Amstel aan de orde. Op joodse begraafplaatsen zien we vaak uit een wolk de hand van God met een bijl een boom omhakken, om zo een mensenleven te beëindigen. Veel boomsymboliek is overgenomen uit pre-

christelijke tijden en het christendom. De mens is eeuwenlang met bomen verbonden: niet alleen om onder te schuilen en om van te eten, maar ook als symbool van het goddelijke. Op oude begraafplaatsen staan nog wel monumenten in de vorm van een 'complete' boom. Een afgetakelde boom, waarvan slechts de stomp rest, is een metafoor van een geëindigd leven. Jongeren worden gesymboliseerd door een twijgje dat uit de grond wordt getrokken. Op graven van kinderen staat vaak een hand die een jong boompje uit de grond rukt. Of een hand uit de wolken die een bloempje uit een boekje plukt.

TOP DRIE

Als uitsmijter geef ik u mijn top drie van symbolen: de meest griezelige is een oog op begraafplaats Crooswijk in Rotterdam. De meest vertederende een oma, moeder en baby op Cimitero Monumentale in Milaan (en als u daar toch bent, ga ook even naar het graf van de heer Campari - levensgroot afgebeeld als Jezus, met zijn raad van bestuur als discipelen aan het Laatste Avondmaal; aartsconcurrent Martini zit op een hoek van de tafel als Judas...). De meest romantische is het 'graf met de handjes' op begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand in Roermond. Een protestantse man en katholieke vrouw moesten daar op aparte velden ter aarde worden besteld. Om toch verbonden te zijn reiken de monumenten elkaar over de scheidingmuur heen de hand.

Hier is een misschien een belangrijke rol voor Terebinthers weggelegd: leer anderen deze wereld van symbolen ontdekken en zien. Organiseer rondleidingen onder het motto van het symbolenboek: Wees niet bang - open de poort en kom binnen!

Ada Wille,
landschaps- en begraafplaatsarchitectuur

D. Keister, *Stories in Stone. A field guide to cemetery symbolism and iconography* (Layton: Gibbs Smith, 2004, ISBN 1 58685 321 X).

A. Schwartzman, *Graven images. Graphic motifs of the Jewish gravestone* (New York: Harry N. Abrams, 1993, ISBN 0 8109 3377 2).

A.C. Bronswijk, *Symbolen. De taal van kunst en liturgie*, ('s-Gravenhage: Boeken-centrum, 1987, ISBN 90 239 0147 9).

Boven: Graf met een oog op begraafplaats Crooswijk in Rotterdam. Bladzijde 8 boven: Doodshoofd (1792) op de Algemene begraafplaats aan de Zuidstraat in Katwijk aan Zee. Bladzijde 8 onder: Het 'graf met de handjes' op begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand in Roermond, waar de grafmonumenten van een protestantse man en katholieke vrouw elkaar over de scheidsmuur heen de hand reiken.

Uitvaart Vakbeurs
28, 29 en 30 september 2016
Evenementenhal Gorinchem

Bestel uw e-tickets online! >> evenementenhal.nl/uitvaartvakbeurs

Uitvaart Vakbeurs 2016 is een initiatief van: **vtu**

Het Groot Gedenkboek heeft geen pasklare antwoorden en oplossingen, maar gaat op 400 pagina's op een caleidoscopische zoektocht door het ritueel landschap, in goed leesbare tekst en met veel schitterend beeld. **auteurs & interviews & beelden:** Hermien Embsen, Choukri Abourida, Robert Ramdas, Ephraïm Goldstoft, Margriet Kemper, Hans van Vlaanderen, Furkan Köse, Hans van Lunteren, Noline Zemerling, Marie Louise Meuris, Paul Bos, Hans van Houwelingen, Jennifer Schoone, Anna Tilroe, Yttje Feddes, Joanna Wojtkowiak, Matthijs Schouten, Hans Aarsman **voorwoord** Herman Vuijsje **redactie expertgroep:** Gerritjan Deunk, gerritjan@deunkheebing.nl, Yvonne Lub, Eward Timmerman, Ada Wille, Jutta Hinterleitner, William Arfman.

Het Groot Gedenkboek bestelt u door overmaking van € 39,95 (of een veelvoud ervan) op rekening NL55 SNSB 0906 6998 78 t.n.v. Gerritjan Deunk.

Na ontvangst van uw betaling wordt het boek (of de boeken) zonder verdere kosten gestuurd naar het adres in Nederland dat u volledig vermeldt op uw betaalopdracht.

Allerzielen in het Vondelpark bij de grote vijver in 2013.

Allerzielen in het Vondelpark Een spontane dodenherdenking in Amsterdam

Met Allerzielen op 2 november in aantocht volgt hier een bijdrage over een bijzondere, spontane dodenherdenking in Amsterdam, die dit jaar alweer voor de zesde keer plaats vindt. Zo'n collectieve herdenking lijkt in onze tijd opnieuw tot leven te komen. Al in 2005 begon kunstenaar Ida van der Lee op De Nieuwe Ooster in Amsterdam met een dergelijk project, waarbij iedereen welkom was - ook wie niet voor een graf kwam. Later organiseerde zij dit soort herdenkingen ook elders, waaronder op Zorgvlied. Maar geheel onafhankelijk daarvan kwam een ander initiatief tot stand, een spontane dodenherdenking in het Vondelpark.

Allerzielen in het Vondelpark is een initiatief van psychologe Machteld van Barchjansen. Zij komt vaak in het park, haar kinderen spelen er in de zandbak en zij viert er haar feesten. Maar dat deed zij, door het verlies van haar ouders, met pijn in het hart. Zij zag er opa's en oma's, terwijl haar moeder haar kleinkinderen nooit zou kennen.

Bootjes van palmblad

'Over dat verdriet viel in het dagelijks leven moeilijk te praten. Het was lastig om het een plek te geven en ik zocht een andere weg om ermee om te gaan', vertelt zij. 'Niet iets zwaars of ernstigs, eerder iets met schoonheid, want iets moois kan heel troostend zijn.' Machteld zag in het park ook eenzame mensen op een bankje zitten. En zo ontstond het idee om daar iets mee te doen, op een laagdrempelige en mooie manier.

De herdenking begon in 2010 als een bescheiden pilot, die Machteld met hulp van kennissen op touw zette. Op 2 november worden met toestemming van de beheerder van het park bij de grote vijver enkele tenten opgezet. Tegen de schemer worden daarin aan belangstellenden bootjes uitgedeeld van geprepareerd palmblad en calqueerpapier met een kaarsje er in. Daarop kunnen deelnemers een boodschap schrijven, ter herinnering aan hen die zij niet willen vergeten. Of zij leggen er een briefje in. Kinderen doen er vaak nog een voorwerpje bij: een bloemetje, een stukje steranijs, een boon, kaneelstokjes of iets anders dat zij mooi vinden. Bij regen gaat er een dakje op. Als het kaarsje brandt worden de bootjes het water opgestuurd, waar ze de hele avond - bijna vrolijk - blijven dobberen.

Maar het is een sereen gebeuren, niet zozeer treurig maar wel met een gedeeld besef dat er in ons leven mensen zijn

geweest die ons zijn ontvallen, maar die betekenis hebben gehad. Er wordt mooie muziek ten gehore gebracht en iedereen is welkom. Rouwen is immers niet gebonden aan afkomst of religie; het gemis is een universeel ervaren dat achterblijvers op zo'n avond gezamenlijk beleven. Machteld: 'Het is opvallend dat kleine kinderen meteen begrijpen wat de bedoeling is. Dat hoeft hen praktisch niet te worden uitgelegd en moeiteloos vertellen zij ouderen en volwassenen wat die moeten doen. Of de deelnemers helpen elkaar.'

Amsterdammer van het Jaar

Via internet, briefjes in de buurt en doorvertellen kwamen hier de eerste keer een kleine tweehonderd mensen op af. Veel gezinnen met kinderen. Een jaar later waren dat er al zo'n 350, terwijl er vorig jaar enkele duizenden deelnemers waren. Wie er eenmaal bij was, komt het volgende jaar terug. Er zijn duizend bootjes beschikbaar en families moeten nu een bootje delen.

Het eerste jaar waren er nog geen bootjes maar drijfplantaren. Dat voldeed niet helemaal. De bootjes voldoen beter, maar het is veel werk om ze te maken. Daarvoor worden enkele buurtgroepen ingeschakeld: een kunstwerkplaats, een Alzheimergroep en één van jonge werklozen. Die dragen zo al in de loop van het jaar met de grootste voldoening hun steentje aan dit gebeuren bij. Een bijdrage in geld van wie dit initiatief wil steunen, wordt beleefd geweigerd. 'Dat zou de zuiverheid ervan kunnen verstoren. Het is juist de bedoeling om iets te geven, niet om iets te ontvangen', zegt Machteld, en 'Het gaat er ook om om in dit leven iets aardigs voor elkaar te doen'.

Wel zijn vrijwilligers welkom, en op een onnadrukkelijke manier vindt enige sponsoring plaats, zoals het werk van de buurtgroepen, en ook van materialen, bijvoorbeeld door de kinderfeestwinkel. Maar met wie haar vraagt hoe zij dit organiseert, om ook elders zo iets op touw te zetten, deelt zij al haar kennis.

Meer nog dan de nominatie voor Amsterdammer van het Jaar, is de ervaring van vorig jaar een kroon op haar werk. Toen dreef de wind de bootjes naar het midden van de vijver, waar zij allemaal tegen elkaar aan op het water bleven dansen. Het was onmogelijk om ze er na afloop bij het opruimen weer uit te halen. Dan maar de volgende morgen. Maar toen zij 's morgens terugkwam, dreven ze

daar nog steeds, met brandende kaarsjes, de hele nacht door de volgende dag in.

Een nieuwe trend

Vóór de hervorming maakte Allerzielen deel uit van de cyclus van kalendervieringen waaraan iedereen deelnam, al ging het toen vooral om het zielenheil van de overledenen. Na de hervorming verdween Allerzielen uit het openbare leven. Maar het ontstaan in onze tijd van verschillende initiatieven naast elkaar lijkt er op te duiden, dat hieraan in de moderne, verzakelijkte maatschappij van nu behoefte bestaat. Het gezamenlijk beleven heeft duidelijk een meerwaarde naast individueel gedenken. Het creëert een verbondenheid waardoor het verdriet draagbaarder wordt en velen gesterkt huiswaarts keren.

Margriet de Roever

Foto's Machteld van Barchjansen

Praktische informatie

Vondelpark Amsterdam, grote vijver
2 november, vanaf 18.30 uur
allerzieleninhetvondelpark.nl

Bootje met een kaarsje, een briefje en enkele voorwerpjes.

FOTOREPORTAGE BEGRAAFPLAATS & CREMATORIUM WESTERVELD

Nog voor architect Willem Marius Dudok de Noorderbegraafplaats in Hilversum ontwierp, (zie *Terebinth* 2016-1), tekende hij in 1925 een columbarium. Naast begraafplaats Westerveld bij Driehuis was in 1913 het eerste crematorium van Nederland geopend. Het bijbehorende ondergrondse columbarium was al snel vol. Het tweede columbarium is een typisch Dudok ontwerp met weinig ornamenten; het horizontale en verticale lijnenspel en het uitzicht op de natuur vormen de basis. De decoratie van het gedenkteken voor Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke arts in

Nederland, was hem dan ook een doorn in het oog. In zijn tweede columbarium kwam het beeld 'Overpeinzing' van H.A. van den Eijnde te staan. Zie de foto's rechtsonder op bladzijde 12. Voor dit columbarium ontwierp Dudok het impluvium, een bassin dat door regenwater wordt gevuld. Zie de foto rechtsonder op bladzijde 13. In de volgende decennia ontwierp Dudok voor het crematorium naast de tweede aula en een kantoor annex directeurswoning nog drie columbaria. Zie architect-dudok.nl/dudok-in-driehuis.html. Foto's Bert Pierik

PIONIERS: HENK KOK

De Terebinth bestaat dit jaar dertig jaar. Tijd voor een terugblik op de geschiedenis van de stichting om onze visie op de toekomst te scherpen aan het verleden. We doen dat via een aantal gesprekken met mensen van het eerste uur. In dit nummer Henk Kok. Hij wilde niet in het bestuur van de Terebinth, in 1986, maar was wel in de buurt met verwant gedachtegoed.

Ik ben afgereisd naar Enschede, naar Henk Kok - misschien wel de eerste funerair historicus van Nederland. Hij is 93 en woont sinds twee jaar in een verzorgingstehuis. Ik ben zeer welkom, ook al omdat ik *Het Groot Gedenkboek* voor hem meebreng (zie p. 9 en 20). Hij bladert er meteen nieuwsgierig in.

In de jaren tachtig groeide het besef dat onze funeraire geschiedenis de moeite waard is en dat er voor oude begraafplaatsen moest worden gezorgd. Maar de belangstelling van Henk Kok voor dit soort onderwerpen bestond al ver voor die tijd: 'Op de lagere school was ik al geïnteresseerd in geschiedenis. Maar de oorlog kwam ertussen. Ik heb in Drenthe ondergedoken gezeten, ik kende de hunebedverhalen en zodoende ben ik geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis van graven en begraven.'

Henk Kok thuis in Enschede.

UITVAARTWEZEN

Eind 1986 kwam Kok in contact met Frans Renssen, en in eerste instantie reageerde hij positief op de vraag van Renssen toe te treden tot het bestuur van de Terebinth, die in september was opgericht. Maar hij trok zich terug: 'Ik hield mij bezig met de geschiedenis van het héle uitvaartwezen. Het doel van de Terebinth, vooral gericht op het behoud van begraafplaatsen, was naar mijn smaak toch iets te beperkt.' Niet dat Kok niets wist van kerkhoven en begraafplaatsen: 'Na de oorlog kon ik bij een verzekeringsmaatschappij komen werken, en die bleek ook een afdeling te hebben die rouwgoederen verkocht. Daar was na de oorlog veel vraag naar: hoge hoed, handschoenen en zo. Ik heb zelfs nog papieren lijkhemden verkocht. Ik kwam bij veel mensen thuis, bij besturen van begrafenisverenigingen. Zodoende zag ik een heleboel begraafplaatsen, vanwege de lijkbaren en graflijten die wij verkochten, en ik maakte overal meteen foto's.'

ONDERZOEK

Hobby en werk van Kok raakten moeiteloos vervlochten: 'Ik zag de veranderingen: van begravenissen met paard-en-wagen naar de auto, de begraafplaatsen die door de groei van de

steden klem kwamen te zitten. Ik was natuurlijk voor het behoud van begraafplaatsen, maar ik zag het verval. In Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland zorgen de nabestaanden voor de graven van hun familie, maar in Nederland trokken de mensen van het dorp naar de stad, en de mensen in de stad lieten zich weinig meer gelegen liggen aan de graven van hun familie op het platteland. Bovendien, begraven werd een dure aangelegenheid. Na de Tweede Wereldoorlog wilden de mensen ook niets met de dood te maken hebben. Ze lieten het begraven liever aan begrafenisondernemers over, ze wilden er niet meer bij betrokken zijn.'

In de jaren zestig verrichtte hij verder onderzoek, samen met mensen van wat nu de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heet, in Amersfoort: 'Destijds had ik al ruim tachtig artikelen geschreven in de vakbladen van de uitvaartbranche, dus ik wilde mij via de Terebinth niet alleen beperken tot die begraafplaatsen.'

GLAASJE FRIS

Veel energie stak Kok, al sinds de jaren zestig, in de oprichting van een Nederlands uitvaartmuseum. Dat museum is er pas in december 2007 gekomen, na de nodige strubbelingen. Met andere funeraire activiteiten had Kok sneller succes: 'Ik heb vier televisiefilms gemaakt; ik was hoofdredacteur bij Teleac van de serie Graven en begraafplaatsen. De eerste historische begrafenisstoet regelde ik in 1994, in Amsterdam. Het werden er twaalf in totaal. De laatste in 2002. Er waren soms wel 90.000 toeschouwers.'

'Zo'n stichting, de Terebinth, heeft dat volgens u nog zin?' vraag ik hem. Kok: 'Ja, waarom niet? Die moet, voor zover mogelijk, de oude begraafplaatsen zien te bewaren, hoewel dat natuurlijk steeds moeilijker zal worden. Vroeger had elk dorp zijn eigen begrafenisvereniging en werd alles door de mensen in het dorp zelf geregeld, met een eigen bode zelfs. Nu zijn er ondernemers. Vroeger had je aansprekers - een schoenmaker, een kleermaker of zo, die hun eigen tijd konden indelen. Dat is er allemaal uit. De opkomst van de crematie heeft dit versterkt. Na Westerveld kwam Dieren, na Dieren kwam Groningen. Toen waren er nog maar drie. Nu zijn er talloze.'

Al pratend is Kok de tijd vergeten: 'Wat kan ik u aanbieden? Een glaasje fris?' Het wordt een glaasje aloë vera...

Korrie Korevaart

Aanwezigen tijdens het 25-jarig bestaan van de Terebinth in 2011 te Hilversum. Foto Bert Pierik

Dertig jaar debatteren over doelstellingen

De Terebinth bestaat in september dertig jaar. In bijdragen voor eerdere jubilea stonden eigen, moeizaam behaalde resultaten en succesvollere organisaties in buurlanden centraal.¹ Dit keer richten we ons op het debat over funeraire cultuur. Uiteraard werd bij de oprichting van de Terebinth al over de doelstelling nagedacht. Recent is de discussie hierover opgeleefd. Wat zijn de argumenten? Is er een verband tussen doelstelling en organisatievorm? Een terugblik én een vooruitblik.

Aanleiding voor de oprichting van de Terebinth was de zorg over het wegstoppen van de dood. Initiatiefnemer Joop Hattinga Verschure meende dat mensen in zo'n context niet goed konden sterven en rouwen. Daarom richtte hij met gelijkgestemden in 1986 Stichting de Terebinth op. Deze moest herstel van zorg rond dood en rustplaats mogelijk maken. In 1991 werd daarnaast Vereniging de Terebinth opgericht. Het bestuur wilde de donateurs als leden betrekken bij het vele werk. De doelstelling bleef kortom hetzelfde, alleen de organisatiestructuur veranderde. De stichting werd in 2003 uit kostenbesparing opgeheven.

Funeraire cultuur

In 2001 voerde de vereniging een debat over een toespitsing van de doelstelling. Er bestond bij de leden steeds minder belangstelling voor de dood in bredere zin. Op dat terrein waren bovendien inmiddels andere organisaties als de Vrijwilligers Palliatieve Terminale Zorg en het Landelijk Steunpunt Rouw actief. Daarmee was er ook geen sprake meer van een maatschappelijk taboe rond de dood. De vereniging ging zich richten op het behoud van waardevolle begraafplaatsen en gedenktekens.

Toch wilde de vereniging zich niet alleen met begraven bezighouden. Ze moest ook oog hebben voor cremeren. Het crematorium Westerveld in Driehuis was inmiddels van historisch belang. Bovendien was op begraafplaatsen de vermenging van begraven en cremeren een vertrouwd beeld geworden. Het gebruik van het begrip erfgoed werd van de hand gewezen. Daarmee zou de vereniging voorbijgaan aan de emotionele lading van gedenktekens. Begraafplaatsen zijn bovendien niet zozeer uitingen van het statisch geachte erfgoed als wel van een dynamische cultuur omdat ze veelal in gebruik zijn. Daarom koos de Terebinth voor een algemenere ondertitel die tevens beter in de mond ligt: vereniging voor funeraire cultuur.

In- en uitzoemen

Ter gelegenheid van het vijftienvintigjarig bestaan in 2011 is er binnen de vereniging opnieuw nagedacht over de doelstelling. Daarbij hebben we twee paden bewandeld. Enerzijds stelde het bestuur een manifest op.² Daarin werden houders en beheerders opgeroepen waardevolle historische begraafplaatsen en gedenktekens te behouden. De Terebinth wilde hierbij graag assisteren via de inzet van regionale adviseurs.

Graf uit 1839, Begraafplaats Huisduinen in Den Helder, opgericht door 'vrienden en wapenbroeders' van de overledene. Foto Ada Wille

Daarnaast liet het bestuur Rindert Brouwer en Peter Henssen het jubileumboek *Over 25 jaar* samenstellen.³ Deskundigen uit de Terebinth en de uitvaartsector als geheel werd gevraagd te vertellen hoe er over een kwart eeuw zou worden gestorven, begraven, gecremeerd en gerouwd. Ook moesten de schrijvers aangeven wat de rol van de Terebinth zou kunnen zijn. Het is opvallend dat de funeraire cultuur evenals in de begintijd breed werd gedefinieerd. Tegelijk liet menig auteur zich sceptisch uit over de rol van de vereniging. Vooral bij de digitalisering van de informatievoorziening had de Terebinth de slag gemist.

Beleving versus professionalisering

Deze denkexercities waren de voorbode van een periode van herbezinning. Dat gebeurde tegen de achtergrond van een verouderend en afnemend ledenbestand, dat steeds minder in staat was zich voor het realiseren van de doelstelling in te zetten. Vooralsnog bleef de vereniging als geëigende organisatiestructuur gehandhaafd.

In 2014 organiseerde het bestuur een debat over de doelstellingen van de vereniging. Een tiental betrokkenen constateerde twee problemen. De vereniging moet leden in emotionele zin aan zich binden met aantrekkelijke excursies en toegankelijke artikelen. Tegelijk dient de Terebinth via deskundige leden de houders en beheerders van begraafplaatsen op het belang van funeraire cultuur te wijzen. De Terebinth balanceert kortom tussen de behoefte aan beleving en het pleidooi voor professionalisering. Ten tweede klonk de oproep om de doelstelling niet exclusief op het behoud te richten: je moet de randen van je on-

derwerp opzoeken. Zo kan de Terebinth meer doordacht voor de doelstelling opkomen en deze eventueel bijstellen. Deze discussie maakte duidelijk dat een vereniging er is voor het behartigen van de belangen van de leden, een stichting voor het bevorderen van een doel. Daarom is de Terebinth in dit jubileumjaar opnieuw omgevormd tot een stichting. Zo krijgt de professionalisering van het werk meer ruimte.

Focus

De definitie van de doelstelling bleef onderwerp van debat. In 2014 schreef ik het discussiestuk 'Funeraire cultuur. Een terreinverkenning'. Daarin stel ik ook voor, dat de Terebinth zich moet focussen op het behoud van begraafplaatsen en gedenktekens. Ook accessoires als graf-trommels horen daarbij. Maar aandacht voor de materiële aspecten alleen is niet meer voldoende. Grootschalige ruimingen roepen ethische vragen op. De botten en schedels kunnen worden bijgezet in verzamelgraven met een monument en een bank. Waardevolle gedenktekens kunnen uiteraard worden hergebruikt. De focus op begraafplaatsen en gedenktekens betekent ook aandacht voor andere immateriële aspecten. Hoe worden overledenen opgebaard en begraven? En hoe rouwen nabestaanden? Ook deze rituelen vallen binnen het blikveld van de Terebinth. Ten slotte moet de Terebinth zich bewust zijn van het feit dat klassieke begraafplaatsen het om een nieuwe reden moeilijk krijgen. Sinds de jaren zestig kiezen steeds meer mensen voor crematie. Recent zijn natuurbegraafplaatsen populair geworden. Vooral middelgrote begraafplaatsen

zonder een crematorium en met betaalde krachten komen in financiële problemen. Weliswaar zal door de vergrijzing van de geboortegolf van na 1945 het aantal sterfgevallen toenemen. Hierdoor kan het aantal begrafenissen op peil blijven, maar dankzij de betere gezondheid duurt het nog zeker tien jaar voordat de geboortegolf een sterftegolf wordt. Haalt de klassieke begraafplaats die na het verbod op het begraven in kerken in 1829 is aangelegd, haar tweehonderdjarig bestaan?

De Terebinth kan inspelen op deze bedreiging door een idee van de Tilburgse hoogleraar rituele studies Paul Post uit te werken. Op begraafplaatsen is er ruimte voor herinnering, religie, cultuur en vrije tijd. Bezoekers vinden er in geestelijke zin genezing. Klassieke begraafplaatsen kunnen dus ook in deze moeilijke tijd succesvol zijn.⁴

Horizon

Evenals het jubileumboek uit 2011 heb ik in de terreinverkenning ook de horizon van de doelstelling getracht te bepalen. Vanuit het perspectief van de tijd komen dan de oudere kerken en kerkhoven en de recentere crematoria en plaatsen van asbezorging in beeld. In de toekomst kunnen terbeschikkingstelling van stoffelijke overschotten aan de wetenschap, de opkomst van het vriesdrogen en het oplossen van stoffelijke overschotten gevolgen hebben voor de funeraire cultuur.

Vanuit ruimtelijk perspectief maken begraafplaatsen deel uit van funeraire cultuurlandschappen. Daartoe behoren mortuaria, aula's en uitvaartcentra. Ook alternatieve plekken voor rouw als bermmonumenten, huisaltaren en herinneringsbossen verschijnen aan de horizon. Hetzelfde geldt voor het begraven en cremieren van huisdieren, die we ook na hun dood steeds vaker als geliefde metgezel behandelen.

Niet in de laatste plaats komt aan de einder de funeraire cultuur in het buitenland in beeld. Wie tijdens vakanties of excursies van de Terebinth begraafplaatsen bezoekt, krijgt beter zicht op het eigene van de funeraire cultuur in Nederland. Daarnaast is er vanwege ons koloniale verleden Nederlandse funeraire cultuur te vinden in bijvoorbeeld Indonesië en Suriname. Ook deze resten verdienen onze aandacht.

Tussen wal en schip

Om de leden over de doelstelling te laten meepraten, organiseerde de Terebinth op 8 november jongstleden het symposium 'Toekomst voor het funeraire verleden'. Ter voorbereiding hierop schreven Anita van Breugel en ik een rapport met dezelfde titel. Hierin werd voorgesteld in te zoomen op die aspecten van de funeraire cultuur die met name door de overheid worden verwaarloosd. Daaronder vallen bijvoorbeeld ook het groen en lijkenhuizen. Bovendien moet de Terebinth oog hebben voor het verhaal achter deze objecten. Niet in de laatste plaats werd in het rapport voorgesteld om de aanduiding funeraire cultuur te schrappen en voortaan alsnog van funerair erfgoed te gaan spreken. Aandacht voor erfgoed sluit immateriële aspecten immers niet uit.

Tijdens het symposium steunden veel aanwezigen het idee

dat begraafplaatsen en gedenktekens alleen betekenis krijgen door over de context te vertellen. Daarnaast opperden diverse deelnemers het idee om een checklist te maken die beheerders een handvat geeft om waardevolle elementen op hun begraafplaats te herkennen. Laatstgenoemd idee is niet nieuw. Al in 2003 stelde Leon Bok voor de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg het Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van Beschermden Begraafplaatsen (PIOBB) op.⁵

De discussie laat zien dat de focus duidelijk is: het gaat om het behoud van klassieke begraafplaatsen en hun gedenktekens. Dat kan via verhalen die de context van de objecten tot leven brengen en de beleving van geïnteresseerden voeden. Daarnaast moet de Terebinth altijd de horizon in het vizier houden. Dan kan de Terebinth als onafhankelijke en landelijke stichting nog steeds een belangrijke bijdrage leveren aan het behoud van funerair erfgoed.

Wim Cappers

¹ 'Een kruin als kroon. Tien jaar Terebinth'. *Terebinth* X (1996-4) 59-60; 'Funeraire cultuur bij de burens. Een vergelijking'. *Terebinth* XXV (2011-3) 4-6.

² 'Manifest'. *Terebinth* XXVI (2012-1) 15.

³ R. Brouwer en P. Henssen, *Over 25 jaar. De toekomst van de funeraire cultuur* (S.l., 2011).

⁴ 'Perspectief voor de klassieke begraafplaats'. *Terebinth* XXVIII (2014-2) 4-5; 'Behoud en beheer'. *De Begraafplaats* XVII (2015-2) 34, (2015-3) 34, (2015-4) 36, (2015-5) 36, (2015-6) 40 en XVIII (2016-1) 41.

⁵ L. Bok, *Verantwoord omgaan met funerair erfgoed. Een methode*. (Brochure van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 2003).

Graf van een schipper uit 1692 op de Algemene begraafplaats Huisduinen in Den Helder. Foto Ada Wille

TEREBINTH AANWEZIG OP UITVAART VAKBEURS

Onder het motto 'Fit naar de toekomst' wordt van 28 tot en met 30 september in de Evenementenhal in Gorinchem de Uitvaart Vakbeurs 2016 gehouden, een vierjaarlijks evenement georganiseerd door de Vereniging Toelevanciers Uitvaartbranche (VTU). Op de beurs is een breed scala van instellingen en bedrijven vertegenwoordigd die te maken hebben met het levenseinde. Naast kisten en stenen worden er uitvaartbenodigdheden gepresenteerd, ook voor baby's en kinderen, urnen, afscheidsgeschenken, herinneringssieraden en heel veel meer. Betrokkenen moeten in deze branche immer fit zijn. Dat geldt ook voor de Terebinth, die fit als een hoentje als stichting een nieuwe toekomst tegemoet gaat en ook op de beurs is vertegenwoordigd. Enige vragen aan bestuurslid Ger Thonen waarom wij ons hier presenteren.

Is Stichting Terebinth op de beurs aanwezig? Ja, gelukkig wel. We zijn blij dat we een stand hebben om de beursgangers te informeren over onze stichting, ons doel en over begraafplaatsen in het algemeen.

Maar de bezoekers weten toch alles al over begraafplaatsen?

Ja en nee. Natuurlijk kennen zij de begraafplaatsen bij hen in de buurt, maar andere interessante plekken kennen ze toch vaak niet. Vergeet niet: zij komen minder vaak dan vroeger op kerkhof of begraafplaats. Bovendien zijn ze in functie als ze op de begraafplaats komen, en dan heb je geen gelegenheid om eens verder te kijken en meer te weten te komen over bijzonderheden en geschiedenis.

Moet de stichting niet vooral het algemene publiek proberen te bereiken?

Dit is een vakbeurs! Wij willen graag dat zo veel mogelijk mensen weet hebben van hun lokale begraafplaats, dat ze er niet enkel komen omdat daar een familielid begraven ligt, maar bijvoorbeeld ook omdat het in de loop der jaren een mooi park is geworden, een oase van rust in onze drukke wereld. Maar de gang naar het graf is toch de meest voorkomende reden om begraafplaats of kerkhof te bezoeken. Nog best vaak valt de beslissing 'begraven of cremieren?' pas na het overlijden, door de nabestaanden

genomen in het bijzijn van de uitvaartverzorger. Die beslist niet mee, maar zal desgevraagd wel uitleggen en adviseren. Kennis van het funerair erfgoed kan dan helpen om de keuze 'begraven' beter te beargmenteren.

Jullie zijn nu een stichting. Eerder waren jullie een vereniging. Vanwaar die verandering?

De ervaring leert dat veel andere organisaties, zoals overheden en fondsen, liever te maken hebben met een stichting dan met een vereniging. Bovendien is een vereniging vooral bedoeld voor een situatie met veel actieve leden. We hebben wel zeer actieve leden, maar het zijn er niet echt veel. Als stichting willen we zo veel mogelijk donateurs hebben. Zij blijven dit prachtige tijdschrift ontvangen en er komen zeker ook donateursdagen als opvolger van de algemene vergaderingen. Over de vorm denken we nog na.

Welke boodschap dragen jullie uit op de beurs? We willen laten zien dat wij als Stichting Terebinth met ons tijdschrift, onze adviseurs en met wat we verder nog doen de lokale mensen die zich inzetten voor behoud van funerair erfgoed van dienst kunnen zijn. Wij gaan in ons eentje natuurlijk niet ruim vierduizend begraafplaatsen monitoren en behouden, dat ligt bij mensen ter plaatse, beroepskrachten en vrijwilligers. Maar wij willen wel informeren, mensen stimuleren en bijstaan waar nodig. Wij willen zeker ook opgedane ervaringen in het land samen brengen en doorgeven aan anderen. Zo leren we van elkaar.

Hebben jullie een goede verstandhouding met de beheerders van begraafplaatsen?

Ja hoor, die is prima. Zo faciliteren we samen de Week van de Begraafplaats. Steeds meer beheerders doen ook aan behoud, zij zijn zich zeer wel bewust van de culturele schatten die zich op hun begraafplaats bevinden. De gesloten begraafplaatsen, de ongewenste begraafplaatsen, daar maken wij ons meer zorgen over.

Zijn jullie zelf ook op de beurs?

Ja, we zijn er alle dagen. We hebben een schema gemaakt en altijd zal er een bestuurslid of andere enthousiaste Terebinther in onze stand staan.

Wim Cappers

Poort van de joodse begraafplaats Zeeburg in Amsterdam, die nu wordt gerestaureerd. Foto Ada Wille

MET VLAG EN SPANDOEK

Van 28 mei tot en met 5 juni werd de derde Week van de Begraafplaats gehouden. Het doel is om begraafplaatsen positief onder de aandacht te brengen van een breed publiek. Dat gebeurde dit keer met het thema 'Verborgene tuinen van Nederland'. Hebben de begraafplaatsen de aandacht gekregen die zij verdienen? Wat is voor verbetering vatbaar?

De Week werd geopend op begraafplaats Bergklooster in Zwolle. Daar leidde Harry Pierik, broer van beheerder Bert Pierik, de belangstellenden rond over het nieuwe deel. Harry heeft op een hoger gelegen deel een prachtige border ontworpen. Bloemen en planten in diverse soorten geel verbeelden de zon die over de graven schijnt. Op het oude deel liet Bert zien dat daar door milieuvriendelijk onderhoud tussen de hardstenen gedenktekens veldbloemen groeien. De dag werd afgesloten met een kijkje in een lege grafkelder van de familie Feith, een sfeervolle film over de begraafplaats en uiteraard een hapje en een drankje.

Successen

Was dit samenzijn exemplarisch voor ontvangsten op andere begraafplaatsen? In sommige opzichten wel. Het programma in Zwolle was in-

teressant en toegesneden op het thema: Bergklooster is werkelijk een verborgen tuin. Op de R.-K. begraafplaats Buitenveldert langs de Zuidas in Amsterdam gaven leden van de IVN (instituut voor natuureducatie en duurzaamheid) rondleidingen. Wist u dat daar interessante en mooie kruiden en planten groeien die ook nog eens eetbaar zijn?

Behalve voor de flora was er soms ook aandacht voor de fauna. Vanwege de bouwactiviteiten langs de toegangsweg naar Buitenveldert zijn de vleermuiskasten verhuisd naar de begraafplaats. Gewapend met apparaatjes waarmee je ze kunt horen, zagen groepen belangstellenden 's avonds op Buitenveldert vleermuizen over de begraafplaats scheren. Er werden ook lezingen gehouden over dit onderwerp.

Vlaggen of spandoeken bij de ingang maakten dit keer duidelijk zichtbaar dat op de begraafplaats iets te doen was. De dundoeken waren beschikbaar gesteld door de Branche Vereniging Ondernemers Begraafplaatsbeheer, met Terebinth en de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) organisator van de Week.

Sommige begraafplaatsen trokken wel honderden belangstellenden. Zo waren de excursies op R.-K. Begraafplaats St. Barbara in Utrecht overtuikend. Daar kregen bezoekers in de geest van

het thema van de Week een hand-out mee in de vorm van een vergeet-mij-nietje. Uiteraard trokken ook de natuurbegraafplaatsen veel publiek. Zij mogen zich altijd al in een grote belangstelling verheugen. Hun programma en public relations zijn bovendien uitstekend.

Verbeterpunten

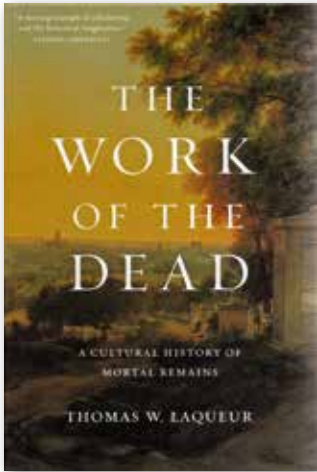
In andere opzichten valt er nog wel wat aan de Week te verbeteren. Weliswaar groeit het aantal deelnemende begraafplaatsen. Maar de toename van het aantal bezoekers houdt geen gelijk tred. Hoewel de klassieke begraafplaatsen de regionale media goed weten te bereiken, blijkt het lastig te zijn om aandacht in de landelijke media te krijgen.

Wat zijn de verbeterpunten? Volgend jaar gaan we gewoon weer door met de Week. De programma's die begraafplaatsen aanbieden, kunnen wat verrassender zijn. Excursies kunnen altijd worden georganiseerd. De handleidingen en de nieuwsbrieven van de LOB en het thema moeten toch inspiratie geven voor een verrassender programma. Dan komt het moment dat begraafplaatsen met vlag en wimpel slagen in het trekken van aandacht.

Wim Cappers

De 'gele rand' op begraafplaats Nieuw Bergklooster in Zwolle van tuinontwerper Harry Pierik, die als een ondergaande zon over de graven schijnt. Foto Bert Pierik

DE BETEKENIS VAN DE DOOD

De auteur heeft lang gebroed op dit boek. Zeker al sinds 1983 is hij gefascineerd door zijn onderwerp: de betekenis van de dood. Het gaat Laqueur om de existentiële ervaring met dood en sterven, én om de vraag hoe die zijn ingebed in de sociale wereld. Hoe gaan wij in onze cultuur om met onze doden en wat valt daaruit af te leiden? Wij gooien een lijk nu eenmaal niet over de schutting. De zorg voor onze doden

is het onderscheidende kenmerk van cultuur tegenover natuur, de grens tussen cultuur en barbaarij. De auteur schrijft over de geschiedenis en de doden, maar in wezen gaat het over de manier waarop de levenden met de doden omgaan. De doden beïnvloeden de geschiedenis - weliswaar indirect maar toch actief.

Het boek bestaat uit vier delen. Het eerste deel gaat in algemene zin in op de betekenis van de dood, het tweede op de plaats waar de doden worden begraven: eerst op het kerkhof, later op de begraafplaats. Deel drie bespreekt het verschijnsel dat door de eeuwen heen de behoefte toeneemt om de doden een naam te geven. Werden die ooit anoniem begraven, nu willen wij onze doden identificeren: zie de talloze monumenten met lijsten van namen van soldaten, joden, dwangarbeiders, krijgsgevangenen, enz. Dit lijkt zo vanzelfsprekend, maar Laqueur laat zien dat wat wij als normaal ervaren, niet altijd normaal is geweest. Het laatste deel gaat over de geschiedenis van het cremeren, die vaak wordt afgezet tegen die van het begraven,

hoewel het in wezen om hetzelfde gaat: omgaan met stof.

Bij zo'n breed opgezet boek is het bijna jammer dat het beperkt blijft tot de ontwikkelingen in West-Europa en Noord-Amerika (in de periode 1680-2000). Juist door de ruime, antropologische benadering wordt de lezer nog nieuwsgieriger naar het antwoord op de vraag of en zo ja, hoe onze westerse omgang met de dood anders is dan die in andere culturen op andere plaatsen. De auteur had zijn punt overigens ook wel kunnen maken in een dunner boek, maar de talloze details en concrete voorbeelden maken het des te overtuigender. Aan te bevelen voor die lezers, die ook interesse hebben in de opvattingen van Foucault, Ariès en anderen.

Korrie Korevaart

Th.W. Laqueur, *The work of the dead. A cultural history of mortal remains* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2015, ISBN 978 0 691 15778 8, 731 blz., € 32,99).

DE BETEKENIS VAN HET GEDENKEN

Aan *Het Groot Gedenkboek* is, begonnen in 2009, zeven jaar gewerkt. Dat heeft een majestueus boek opgeleverd, dat op caleidoscopische wijze een scala aan onderwerpen over het herdenken behandelt. Het werd samengesteld door een team van specialisten, Gerritjan Deunk, Yvonne Lub, Jutta Hinterleitner, Eward Timmerman, William Arfman en Ada Wille, die in samenwerking met Leon Bok tekende voor het historische deel. Uitgangspunt was de simpele vraag: hoe herdenken wij? Maar de opgave om '(bijna) alle facetten van overlijden, rouwen, herdenken en bezinnen' te beschrijven is, gezien de vele facetten die hiervan aan de orde komen, alles-behalve simpel.

Vrijwel alles wat er in de samenleving op dit gebied speelt, komt aan bod. De systematische

inhoud verdeelt de onderwerpen als volgt: Landschap, Ceremonie, Geschiedenis, Uitvaart-ondernemingen, Kunst, Praktisch, Dieren, De eigen dood en Filosofie. Deze onderwerpen staan niet bij elkaar en daardoor ontrolt zich inderdaad een caleidoscoop van korte, goed geschreven teksten en tekstjes: van het Veterans War Memorial in Washington tot het vaste ritueel bij overlijden in Aalten in de Achterhoek in de jaren vijftig van de vorige eeuw, en van de duizend militaire begraafplaatsen die na de Eerste Wereldoorlog werden aangelegd tot de dood van Kim in 2009, waarbij de aanwezigen bij haar graf roze ballonnen oplieten, en het nationale oorlogsmonument Monument op de Dam in Amsterdam.

De bijdragen over vroeger en nu, over binnen- en buitenland wisselen elkaar af met interviews: met ontwerpers, een docent begeleiden bij afscheid, hoogleraar ecologie, gemeentelijk bestuurder, stadsgeograaf en een strijder voor het behoud van joods erfgoed (Zeeburg in Amsterdam). Een van de grotere bijdragen gaat over Begraafplaats & Crematorium Westerveld, waarin Dudoks ontwerpen door Theo de Natris worden toegelicht. Ook de vieringen van Allerzielen komen aan bod. De auteurs noemen deze caleidoscoop 'een zoektocht' en dat klopt wonderwel; veel bijdragen hebben een topografische component. De verschuivingen in de

cultuur rond de dood van de laatste tijd komen duidelijk naar voren, terwijl de aandacht zich ook richt op de huidige ontwikkelingen en de kant welke die opgaan.

De bijdragen zijn meest vanuit een beschouwende optiek geschreven, en dat is meteen de rode draad die door het boek loopt. Het levert verrassende perspectieven op. Ik kwam vele onderwerpen tegen die ik wel kende, maar die in een ander daglicht gesteld, opeens verder blijken te reiken dan altijd gedacht. Het boek is eigenzinnig en uitbundig vormgegeven. De honderden afbeeldingen, vaak aflopend op de hele pagina, nemen een bijna net zo belangrijke plaats in als de tekst. Bij het doorbladeren mis je vaak de bijschriften, maar dat komt na lezing van de bijbehorende teksten meestal goed. Behalve de tweede, systematische inhoudsopgave ontsluit ook een index het geheel.

Margriet de Roever

G. Deunk (samenst. en red.), *Het groot gedenkboek, gedenkplaatsen toen, nu en straks. Zoektocht door het rituele landschap* (S.I., 2016, ISBN 978 94 6226 170 9, 400 blz., € 39,95, uitg. in eigen beheer, verkrijgbaar bij de samensteller (zie p. 9) of Lecturis in Eindhoven).

OVERIGE TIPS

Op vrijdag 16 september organiseert de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) in Hotel Spoorzicht te Loppersum een bijeenkomst met de titel: 'Is er toekomst voor het funerair erfgoed'. 's Ochttends vertellen diverse sprekers over hun ervaringen met het project Kerken in het Groen. Na een discussie en de lunch bezoeken de deelnemers per bus diverse kerkhoven. De dag wordt afgesloten met een borrel. De bijeenkomst, die wordt betaald uit het prijzengeld dat de SOGK met de Gouden Terebinth won, is gratis. Alleen voor de lunch moeten deelnemers betalen. Dat kan ter plekke. Zie voor nadere informatie en de wijze van aanmelden: groningerkerken.nl/kerkhoven.

Foto Stichting Oude Groninger Kerken

Van 28 tot en met 30 september heeft in de Evenementenhal te Gorinchem de vierjaarlijkse Uitvaart Vakbeurs 2016 plaats, met als motto: 'Fit naar de Toekomst'. Hier komt de uitvaartbranche samen om elkaar

de nieuwste ontwikkelingen te laten zien. Ook de Terebinth is met een stand aanwezig (zie p. 20). Meer informatie: booking.evenementenhal.nl/uitvaart-vakbeurs-2016/gorinchem

De eerste donateursmiddag van Stichting Terebinth vindt plaats op 1 oktober aanstaande (13.00-16.30 uur), en zal gaan over het verband tussen grafstenen en architectuur: welke stijlenmerken zijn er te vinden op begraafplaatsen? Wat is een graf in de stijl van de Art Deco, van de Nieuwe Zakelijkheid, Jugendstil, etc.? Wat zien we daarvan terug op begraafplaats Crooswijk in Rotterdam en welke beheerders-/restauratieproblemen brengt een en ander met zich mee? Volg de nadere bekendmaking op de website en meld u aan: zie www.terebinth.nl

Op zaterdag 1 oktober heeft in de Melkfabriek in het Drentse Bunne het Sym-Podium uitvaart 2040 plaats met als titel: 'Als ik morgen dood ga'. Deze manifestatie wil via nieuwe ideeën inspiratie geven over het laatste afscheid in de toekomst. De dag is in de eerste plaats bedoeld voor professionals, maar andere geïnteresseerden zijn ook welkom. Zie voor meer informatie: alsikmorgendoodga.net/Uitvaart-2040/

De uitvaartcultuur is in beweging, maar geldt dat ook voor de bijbehorende architectuur? Tot en met 30 oktober laten in Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover op De Nieuwe Ooster in Amsterdam, vier recent afgestudeerde architecten en ontwerpers zien hoe er in de toekomst met nieuwe middelen ruimte kan worden gegeven aan het laatste afscheid. Ze zoeken grenzen op en plaatsen hospice, crematorium en begraafplaats midden in de samenleving. Zie voor meer informatie: www.totzover.nl.

BOVEN-EN ONDERGRONDS FUNERAIR ERFGOED

De reeks Groninger Kerkhoven laat in 32 bladzijden een aspect van het funerair erfgoed in woord en beeld aan bod komen. In deel 17 laat een groep auteurs zien hoe het verwaarloosde aanzien van de kerkhoven en de begraafplaatsen in de gemeente Loppersum is aangepakt. Zo is het fraaie toegangshek in de hoofdplaats gerestaureerd. Het deeltje geeft ook interessante informatie. In Oosterwijtwerd, Eenum en Wirdum werden aan het begin van de twintig-

ste eeuw verenigingen opgericht voor de aanleg van een begraafplaats. Dit doet denken aan de begrafenisverenigingen die in dezelfde tijd in het leven werden geroepen als alternatief voor de teloor gegane burenhulp. De reeks schenkt ook aandacht aan funeraire cultuur in kerken. In deel 18 komen de Groninger grafkelders aan bod. Dit gebeurt aan de hand van soms smeüige citaten uit journalistie verslagen. Het vergaan van de kisten moet volgens een journalist in de kerk van Wehe-den Hoorn soms de stilte hebben doorbroken. Interessant zijn de overigens bekende verhalen over leden van adellijke families die na 1829 nog in kerkelijke grafkelders werden bijgezet. Als een reeks een hoge kwaliteit nastreeft, is detailkritiek op zijn plaats. De lezer blijft soms met vragen zitten. Volgens een arts is de scheur in een schedel in Feerwerd ontstaan door een sabelhouw. Aangezien de namen van de twee daar bijgezette jonkers bekend zijn, vraag je

je af, wie er zo aan zijn eind kwam en hoe dat gebeurde. Het verhaal over de Oranjevlag in Stedum klopt niet. De vlag uit 1788 is gemaakt toen het gezag van de stadhouder was hersteld. Pas bij de komst van de Fransen zal de vlag in de grafkelder zijn verstopt. Deze kanttekeningen laten onverlet dat de boekjes ware ambassadeurs zijn voor de Groningse funeraire cultuur. Ze smaken naar meer, zeker als je weet dat de koster van Leermens in de grafkelder van de Donatuskerk wortels bewaarde en er witlof teelde.

Wim Cappers

R. Wobbes e.a., *Parels in het landschap. Begraafplaatsen in de gemeente Loppersum, Groninger Kerkhoven XVII* (Groningen: Stichting Oude Groninger Kerken, 2015 ISBN 978 90 73453 45 6, 32 blz., € 6,00).

H. Brouwer, *Een grote hoop verrot holt en dog weijnig beenderen. Grafkelders in het Groningerland, Groninger Kerkhoven XVIII* (Groningen: Stichting Oude Groninger Kerken, 2015, ISBN 978 90 73453 46 3, 32 blz., € 6,00).

Nederlandse funeraire cultuur in het buitenland

Relicten in Indonesië

Dichtgegroeide grafvelden op de oude Europese begraafplaats in Malang op Java, waar hedendaagse grafmonumenten de oudere wegdrücken.

Afgezien van de oorlogsbegraafplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog zijn er feitelijk geen Nederlandse begraafplaatsen meer te vinden in Indonesië. Toen na vier jaar strijd het doek voor Nederlands-Indië viel, werden alle openbare, gemeentelijke en staatseigendommen overgedragen aan de nieuwe republiek. Vanaf 27 december 1949 werden ook alle door het koloniale bewind aangelegde begraafplaatsen in feite gemeentelijke begraafplaatsen naar Indonesische wetgeving.

De algemene begraafplaatsen in de vele steden, ooit aangelegd voor ‘lijken van Europeanen en daarmee gelijkgestelde personen’ waren daarmee in veel gevallen ‘ten dode’ opgeschreven. Maar er zit natuurlijk een andere kant aan deze juridische benadering en dat is de culturele en genealogische. Er bevinden zich in Indonesië nog honderden begraafplaatsen waar vooral Nederlanders maar ook Duitsers, Engelsen, Fransen en vele andere Europeanen en zelfs Japanners begraven liggen. Hun grafmonumenten spreken boekdelen. Veel begraafplaatsen werden na het vertrek van de Nederlanders bestemd voor het begraven van christelijke Indonesiërs. Dat waren veelal de nazaten van Indische Nederlanders en christelijke Chinezen.

Gevolgen

In plaatsen waar nauwelijks christenen woonden, zijn veel Europese begraafplaatsen vergeten, opgeruimd of bebouwd. Waar wel veel christenen woonden, zoals in Jakarta en Surabaya op Java en in andere grote steden, bleven de begraafplaatsen gewoon in gebruik. De christelijke gemeenschap in Indonesië wordt over het algemeen gezien als welvarend en invloedrijk. Een relatief hoog percentage is van Chinese afkomst, maar dat is niet altijd aan de naam te zien omdat veel Chinezen een tijd lang een Indo-

nesische naam moesten aannemen. In ieder geval wekken sommige oude Europese begraafplaatsen nu steeds meer de indruk van een Chinees-christelijke begraafplaats. Doordat christenen geen nieuwe begraafplaatsen mogen aanleggen, is er in de loop der tijd een grote druk gelegd op de begraafplaatsen die in gebruik bleven. Op deze begraafplaatsen worden bestaande graven zonder veel plichtplegingen opnieuw gebruikt. Dat betekent dat oude grafmonumenten van Hollandse en Indische families opgeruimd worden om ruimte te maken. Dat is goed zichtbaar op de begraafplaats in Malang op Java die wordt beheerd door de gemeente. Na een fraai poortgebouw dat nog uit de Nederlandse tijd dateert, loopt men via ruime paden de begraafplaats op. Links en rechts is de katholieke signatuur van de grafmonumenten het eerste wat de aandacht trekt. Verder doorlopend valt op dat er nauwelijks ruimte is tussen de graven. Totdat het tot je doordringt dat ook de tussenpaden gewoon zijn ingevuld met graven. Hierdoor is een behoorlijk chaotisch beeld ontstaan. In Malang vindt men nog slechts sporadisch een graf uit de koloniale tijd.

Begraafpraktijk in Nederlands-Indië

Gelukkig zijn niet alle oude ‘Europese’ begraafplaatsen verdwenen. Enkele oudere begraafplaatsen waren al geslo-

ten of in onbruik geraakt voordat de Nederlanders vertrokken. In Jakarta is de oude begraafplaats Tanah Abang getransformeerd tot museum. Deze begraafplaats werd in 1795 buiten Batavia nabij Weltevreden aangelegd. De begraafplaats werd op 3 januari 1799 in gebruik genomen, wat te maken had met het feit dat vanaf 1 januari 1799 alle andere begraafplaatsen voor christenen in Batavia werden gesloten. Na 1975 is de begraafplaats grotendeels geruimd en zijn de fraaiste grafmonumenten achter de oude ingang herplaatst. Het fungeert nu als een museum.

In Surabaya werd halverwege de negentiende eeuw de begraafplaats Peneleh aangelegd en de oude gesloten. Terwijl al in 1916 een nieuwe begraafplaats in gebruik werd genomen, werd er nog lange tijd bijgezet op Peneleh. In ieder geval is daar de opzet van een negentiende-eeuwse begraafplaats goed bewaard gebleven. Deze laat een geordende structuur zien met een centrale ingang, een ommuring en voorzieningen voor waterafvoer, dienstgebouwen en zaken als bijvoorbeeld een beenderhuis. De jongere begraafplaats Kembang Kuning, die in 1916 in gebruik werd genomen, laat zien hoe het verder ging. De opzet van Kembang Kuning is vrij rationeel, waarbij de grafvelden zijn aangepast aan de hoogteverschillen die zich hier voordoen.

In Jakarta is een andere christelijke begraafplaats wel in gebruik gebleven. Deze begraafplaats, Petamburan, dateert van 1919 maar oogt veel jonger. Ze is niet zo chaotisch zoals in Malang, maar wat op deze begraafplaats vooral opvalt, is de drukte. Kom je op een vergelijkbare begraafplaats in Nederland weleens iemand tegen, hier lijkt het wel een winkelstraat. Scooters rijden rond, bij kleine mobiele toko's kan je eten en drinken kopen en er wordt gewandeld, spelletjes gespeeld en genoten van de relatieve rust die hier heerst. Paartjes zitten boven op de grafmonumenten en alles lijkt de normaalste zaak van de wereld. Navraag leert dat de mensen die hier werken, ook op de begraafplaats wonen. Uiteraard hebben ze hun familie meegenomen. Daar komen dan nog de buurtbewoners bij, die komen wandelen in de relatief open en rustige ruimte. Dat is niet exclusief voor dit soort begraaf-

plaatsen, want bezoeken aan moslimbegraafplaatsen leveren hetzelfde beeld op.

Oorlogsbegraafplaatsen

Laten veel begraafplaatsen in Indonesië een druk beeld zien, dat is geheel anders op de Nederlandse oorlogsbegraafplaatsen. Daarvan zijn er in Indonesië nog zeven. In 1949 waren er eenentwintig erevelden, naast het vooroorlogse ereveld Peutjoet in Atjeh. Nederland wilde in eerste instantie al deze erevelden in stand houden, maar dat aantal werd uiteindelijk teruggebracht tot zeven. Al in 1958 had de bevelhebber van de Indonesische landstrijdkrachten namelijk bepaald dat het aantal Nederlandse erevelden teruggebracht moest worden tot twaalf. Later werden er nog eens vijf gesloten omdat de onderhoudskosten te hoog werden.

Een van de resterende erevelden is Kembang Kuning in Surabaya. Dit ereveld grenst aan de burgerlijke begraafplaats, maar biedt een geheel andere sfeer. In totaal zijn op dit ereveld zo'n 5000 slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog begraven, onder wie 1111 militairen. Hier liggen burgerslachtoffers van de kampen op Oost-Java, alsmede militairen van de Koninklijke Landmacht, het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) en de Koninklijke Marine. Centraal op de begraafplaats staat het Karel Doorman-monument. Dit herinnert aan de Slag in de Javazee op 27 februari 1942 tegen een Japanse vloot, waarbij schout-bij-nacht Karel Doorman met zijn geallieerde eskader ten onder ging. De meeste zeelieden vonden hun graf op zee en slechts een enkeling ligt hier begraven. Alle namen staan in ieder geval op vijftien bronzen platen op de achterzijde van het monument. Aangezien Nederland in feite geen bemoeienis meer heeft met dit erfgoed, is het aan de Indonesische regering of men dergelijke begraafplaatsen in stand wil houden.

Leon Bok

Links: dodenakkers.nl/artikelen/buitenland
krancher.com/begraafplaats-peneleh-soerabaja
pentalpha.nl/diversen/peneleh

Een pad op de oude begraafplaats Peneleh in Surabaya. Deze structuur is geheel intact, wat niet kan worden gezegd van de grafmonumenten.

UIT HET VELD: BERT LEVER

In deze rubriek vertellen leden of gasten over hun werk voor het behoud van ons funeraire erfgoed. Aan het woord is Bert Lever, de nieuwe voorzitter van de Stichting Terebinth.

De klokt tikt nadrukkelijk de seconden weg tijdens ons gesprek in Bennekom - in het huis van de kersverse voorzitter. Aanleiding voor het gesprek is zijn voorzitterschap. Wij willen natuurlijk weten: wat had en heeft hij eigenlijk met het veld?

EEN VERDIEPING HOGER

Nee, Bert Lever heeft niet al van jongs af aan iets met begraafplaatsen: 'Ik heb ook niets speciaals met geschiedenis - ik heb biologie gestudeerd. En nu ik nadenk over het prille begin van mijn funeraire interesse: begin 1987 kwam ik in Wageningen werken, bij de universiteitsbibliotheek. In de middagpauze ging ik altijd een stukje lopen, en dan kwam ik langs de joodse begraafplaats. Enorm verwaarloosd: een flinke zoi. Ik heb toen op mijn werk even aangeklopt op de deur van een kamer een verdieping hoger, want daar zat een gemeenteraadslid. Ik zei hem: "Jan, dat kan echt niet zo, die begraafplaats." En toen is die aangepakt - gerestaureerd in 1987, rijksmonument. Dat was het enige wat ik eraan gedaan heb - naar boven lopen.'

GENEALOGIE

Een paar jaar later stak Bert Lever ook zelf de handen uit de mouwen: 'Ik was eind 1990 directeur geworden van het Centraal Bureau voor Genealogie. In 1991 zocht iemand van de historische vereniging hier in Bennekom mensen die werk wilden doen op de begraafplaats. Toen heb ik mij aangemeld, en gezegd dat ik mij vooral bezig wilde houden met de vraag welke mensen er nu precies op die begraafplaats liggen. Dat dwong mij om me in genealogische zaken te verdiepen, want daar wist ik nog te weinig van. Ik moest toen zelf aan de slag met diverse archiefcollecties, want er liggen in Bennekom allerlei soorten mensen begraven:

adel, boeren en mensen die uit Indië terugkwamen. Zo is mijn funeraire belangstelling begonnen. In 1993 ben ik daarom ook lid van de Terebinth geworden.'

CRUCIAAL

Wat wordt de taak van de stichting volgens Bert Lever? 'Dat is op landelijk niveau het behoud van de funeraire cultuur stimuleren en de vinger aan de pols houden van de ontwikkelingen rond de funeraire cultuur: waar zijn de inspirerende voorbeelden te vinden? Hoe kunnen anderen daarvan leren? Hoe kunnen we invloed uitoefenen op het beleid van overheden? Het gaat mij erom dat de Terebinth mensen en organisaties met elkaar in contact brengt, samen kom je verder dan alleen.'

'Cruciaal zijn de contacten met onze donateurs. Zonder donateurs geen stichting! Ik zie ook een belangrijke rol voor het tijdschrift *Terebinth* en voor bijeenkomsten rond bepaalde thema's.'

Het is niet ver lopen van het huis van Bert Lever naar de begraafplaats. Veel gras, groen en, inderdaad, met een historisch hoekje. Ik bewonder de witte engel van Bennekom, de blikvanger op het graf van de familie Prins. De zin van de restauratie-activiteiten op deze begraafplaats? Zoals Bert Lever zegt: 'Aan de hand van dit historische stukje begraafplaats kan je de hele geschiedenis van het dorp vertellen.'

Korrie Korevaart

Bert Lever bij de engel van Bennekom. Foto Clazien de Vries

Terebinth

STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

Terebinth XXX (2016-3) / ISSN: 1382-5259

Tijdschrift voor Funerair Erfgoed.

Uitgave van Terebinth, een onafhankelijke landelijke stichting die zich inzet voor het behoud van funerair erfgoed in Nederland. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (beeldredacteur), Margriet de Roever (eindredacteur) en Liesbeth Vermeulen.

Contact

Milletstraat 26-1
1077 ZE Amsterdam
T 020 6764024
E eindredacteur@terebinth.nl
W terebinth.nl
facebook.com/TijdschriftTerebinth
twitter.com/deterebinth

Bureau Stichting Terebinth

Rozenstraat 56
2565 SM Den Haag
T 06 5377 3745
E bureau@terebinth.nl
W terebinth.nl

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Joke van der Brug (secretaris), Harry Schwering (penningmeester), Korrie Korevaart (lid), Ger Thonen (lid, webbeheerder)

Abonnees en donateurs

Een abonnement op Terebinth kost € 27,50 per kalenderjaar. U kunt ook donateur van de Stichting Terebinth worden. Particuliere donateurs die meer dan € 27,50 per jaar (bedrijven vanaf € 80) betalen, krijgen het blad gratis toegestuurd en worden uitgenodigd voor bijeenkomsten die de stichting organiseert.

© Niets uit onze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie